

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.1

БУРДІН М.Ю.

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ**

У статті осмислений процес ліквідації залишків громадських інституцій та утвердження сталінського тоталітаризму, який супроводжувався одержавленням земельної власності, руйнацією сімейного дворогосподарства та партійною гегемонією в управлінні сільським господарством. Акцентована увага на суб'єктивно упереджену правову політику сталінського режиму стосовно українського селянства, яке на той час мало найбільш розвинуту культуру землеробства і зберігало традиції самоврядування. З'ясовано, що колективізація українського селянства була спрямована на знищення найзаможніших, національно свідомих верств українського народу та його хліборобської духовної і правової культури.

Ключові слова: земельні відносини, земельне законодавство, українське селянство, колективізація, сталінський тоталітаризм.

В статье осмыслен процесс ликвидации остатков общественных институтов и утверждения сталинского тоталитаризма, который сопровождался огосударствлением земельной собственности, разрушением семейного домохозяйства и партийной гегемонией в управлении сельским хозяйством. Акцентируется внимание на субъективно предвзятой правовой политике сталинского режима в отношении украинского крестьянства, которое в то время имело наиболее развитую культуру земледелия и сохраняло традиции самоуправления. Выяснено, что коллективизация украинского крестьянства была направлена на уничтожение самых национально сознательных слоев украинского народа и его земледельческой духовной и правовой культуры.

Ключевые слова: земельные отношения, земельное законодательство, украинское крестьянство, коллективизация, сталинский тоталитаризм.

The article makes sense of the process of liquidation of the last remnants of public institutions and the approval of Stalin's totalitarianism, which was accompanied by the nationalization of land ownership, the destruction of the family household and party hegemony in the management of agriculture. Attention is focused on the subjectively biased legal policy of the Stalinist regime with regard to the Ukrainian peasantry, which at that time was not the most developed culture of agriculture and preserved the traditions of self-government. It was found that the collectivization of the Ukrainian peasantry was aimed at destroying the most, nationally conscious layers of the Ukrainian people and their agricultural spiritual and legal culture.

Key words: land relations, land legislation, Ukrainian peasantry, collectivization, Stalinist totalitarianism.

Вступ. Актуальність теми цього дослідження обумовлюється тим, що нині в Україні правове регулювання земельних відносин не завершено, зокрема накладено мораторій на продаж землі. Консервування традиції державної власності на землю перешкоджає наближенню вітчиз-

---

© БУРДІН М.Ю. – кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри теорії та історії держави і права (Харківський національний університет внутрішніх справ)

няної правової системи до європейського взірця. Нині, як ніколи, українське суспільство потребує глибокого і всебічного осмислення одержавлення земельної власності радянським урядом та здійснення правових реформ «колективізації» та «індустріалізації» коштом українських селян-виробників сільгосппродукції.

Постановка завдання. Без критичного переосмислення правових засад та соціальних наслідків колективізації земельних відносин неможливо передбачити і запровадити конкретні механізми правового регулювання приватновласницьких відносин у сільському господарстві в інтересах передусім селян, всього українського суспільства і держави.

Результати дослідження. Після смерті В.І. Леніна Й.В. Сталін розпочав критику правових засад і суспільно-політичних наслідків НЕПу. А вже в період НЕПу в Україні сформувалась нова соціальна верства, яка усвідомила необхідність приватновласницьких відносин у всіх галузях економіки. Ця верства була самодостатньою і не зважала на будь-які рішення місцевих партійних осередків, вона діяла суто у контексті чинного законодавства, тобто можливості вільного, на власний розсуд розпорядження отриманого прибутку (після сплати встановленого податку). Останнє суперечило ідеології більшовицької партії, яка намагалась встановити тотальний контроль в усіх сферах суспільного виробництва і споживання. «Масштаби втягування селянина у грошові відносини – величина, зворотна вірогідності ствердження капіталізму. Ця обставина не враховувалась більшовиками при розробці ними своєї доктрини як до, так і після їх політичної перемоги» [1, с. 211]. Усвідомивши небезпеку для розбудови інтернаціональної нової імперської держави на засадах диктатури пролетаріату, новоявлений вождь більшовицької партії Й.В. Сталін та його оточення намагались ідеологічно обґрунтувати необхідність нових правових засад земельних відносин, які б усунули реальні можливості зміцнення національної буржуазії в Україні та в інших республіках, що загрожувало самому існуванню СРСР.

Найбільшою небезпекою було те, що в Україні на рівні місцевих інститутів державної влади розгорнулася «українізація», в т.ч. коштом представників НЕПманського класу, яких пізніше радянська влада іменувала «національною буржуазією» і «куркулями». Серед керівників більшовицької партії України, які послідовно проводили політику «українізації» в період НЕПу, були М. Скрипник, О. Шумський, Х. Раковський та ін. Для Й.В. Сталіна «українізація» була тимчасовим тактичним відступом, політичною грою. Він добре розумів, що «українізація» стимулювала національну свідомість українського народу, що у кінцевому результаті мало призвести до прагнення здобути реальний суверенітет. Тому важливо було пильно наглядати, «куди йде «українізація», гарантуючи їй напрямок у бік зміцнення диктатури пролетаріату» [2, с. 425]. За роки «українізації» викристалізувалися дві тенденції, що поставили під сумнів імперську перспективу. По-перше, актуалізувалась роль села у процесі «українізації». Виявилось, що село – це не лише консерватор національних традицій, але й могутній каталізатор «українізації» міста. По-друге, стала зрозумілою роль села як інституту самозбереження нації у колоніальних умовах. Вирощений селом модерний націоналізм нетерпимо ставився до колоніальної влади і за власною внутрішньою природою був спрямований на боротьбу за незалежність України. В. Мороз так виводить його формулу: «Село плюс національна інтелігенція, що органічно виросла з субстанціональної (сільської) гущі» [3, с. 3].

Своєрідність господарської системи радянської держави після запровадження НЕПу полягала у тому, що держава посідала домінуюче місце у регулюванні економікою. Держава виступала як споживач всього того, що потрібно було для військових цілей. Така роль держави під час НЕПу зростає у багато разів. І тут виявилася повна її неспроможність справитися з цією роллю. Вона не була спроможна виконати своїх обов'язків, ані як покупець продукції, ані як власник закладів, зруйнованих революцією і потребуючих великих вкладів капіталу [4, с. 131]. Відтак Й.В. Сталін вважав за необхідне сконцентрувати весь наявний соціальний та економічний ресурс на індустріалізацію держави, щоб зменшити розрив у суспільному виробництві між Радянським Союзом і капіталістичними країнами. І В.І. Ленін, і Й.В. Сталін неодноразово вказували на основу радянського «стратегічного плану» економічної перебудови країни: «Спочатку завоювати владу, а потім використати цю владу, як могутній важіль перебудови суспільства, знищення вікової відсталості країни» [5, с. 7]. Для цього були потрібні фінансові та матеріальні ресурси. Й.В. Сталін усвідомив, що українські селяни почали збагачуватися одноосібно і споживати значну частину отриманих від реалізації на ринку сільськогосподарської продукції прибутків. Коментуючи т.зв. сталінську «теорію» індустріалізації, А. Леонтєв стверджує, що радянська індустріалізація відбувалась не коштом розбудови масового внутрішнього ринку, не поширенням потреб і купівельної спроможності населення, не нагромадженням коштів у ринковому обігу, а коштом

примусового вилучення переважаючої частини народного доходу, іншими словами, коштом сконденсованого в часі та тотального, спертого на державні прерогативи, визисками населення. Кошти на індустріалізацію, «створені самовідданою працею радянських людей», яким «доводилося багато в чому відмовляти собі, щоб підняти на своїх плечах величезні завдання індустріальної перебудови» [5, с. 22].

Й.В. Сталін розпочав політичну боротьбу з відкритої неповаги до законної влади України та правових інститутів у сфері земельних відносин, зокрема сільського земельного самоврядування, і замінив державно-правову політику регулювання діяльності суб'єктів землеволодіння ідеологічним тиском беззаконня для відродження у сільському господарстві принципу російської поземельної общини та владного великоросійського імперського месіанізму. Й.В. Сталін та його оточення здійснили контрреволюцію у державно-правовому устрої України та реформуванні земельних відносин, підпорядкувавши партійним осередкам рішення влади рад та усунувши з демократичних інститутів сільські самоврядні громади. Х. Арендт вважає, що «відносини між двома джерелами влади – державою і партією – є відносинами між позірною і реальною владою, тож урядовий механізм, як правило, зображують як немічний фасад, який приховує й захищає реальну владу партії» [6, с. 445]. Й.В. Сталін вміло використав ідею соціалізму, поєднавши її з російською народницькою ідеєю земельної общини, які були реалізовані у колективізації сільського господарства. Істотним є той незаперечний факт, що Й.В. Сталін усунув інститути релігії і замінив їх більшовицькою атеїстичною ідеологією. Для цього він посилив ідеологічний контекст дискредитації українських сільських громад та суб'єктів фермерського землеволодіння та різних самоврядних інституцій, які були безпосередньо задіяні у сільському господарстві. Так, «на 1 жовтня 1927 р. в Україні загалом налічувалося вже понад 10 тис. земельних громад на місцях» [7, с. 124]. За даними обстеження 1927 р., проведеного ЦСУ УСРР, земельні громади об'єднували 98% мешканців сіл України, тобто, за виключенням інших прошарків, які проживали на селі, це 100% селян [8, с. 33]. Для посилення ролі більшовицьких партійних осередків потрібно було підпорядкувати всі державні і громадські інститути партійному впливу. Тому в наступну суцільну колективізацію земельні громади було ліквідовано, а їхні права передано сільрадам як органам місцевої влади.

Проголошений на XV з'їзді (1927 р.) курс на колективізацію передбачав, насамперед, перехід дрібних селянських господарств до великих колективних. При цьому передбачалось «масове охоплення селян первинними формами сільськогосподарської кооперації – збутовими, постачальними тощо» [9, с. 19]. У резолюціях з'їзду було запропоновано низку економічних та політичних заходів, які створювали б умови для добровільного залучення селян до колективного господарювання. Але, як стверджував С. Косіор, склалася «виключно складна класова ситуація українського села. У нас дуже культурний «кулак», пройшов добру школу громадянської війни під проводом гетьманщини, петлюрівщини тощо. Його класова самосвідомість і активність виключно високі... Труднощі у справі підняття сільського господарства необхідно у нас помножити ще й на серйозні проблеми щодо національного питання» [10, с. 100].

В кінці 20-х рр. організаційний зв'язок між місцевими радами та «ячейками» більшовицької партії в Україні практично був втрачений. Це означало, що місцеві сільськогосподарські фермерські осередки забезпечували формування громадянського суспільства в Україні. В цьому контексті поділяємо думку В.Н. Лазуренка, який стверджує, що НЕП, «відкривши можливість для прояву трудової приватної господарської ініціативи переважаючої частини селянства, створив передумови і для інтенсивного формування та подальшого розвитку господарств фермерського типу» [11, с. 25]. Українські фермери використовували найману працю сільських трударів, що давало можливість некваліфікованим, малоземельним і безземельним селянам отримувати гідну заробітну плату, щоб забезпечити себе і свою сім'ю певним рівнем добробуту. У сільських громадах формувалася солідаризована форма співпраці фермерів і найманих працівників, які в міру зростання продуктивності праці та збільшення валової продукції отримували більші доходи, зростала зарплата найманих працівників. О. Десятников зазначає, що «у 1925–1929 рр. пересічна заробітна плата сільськогосподарського наймита зросла на 25 крб. <...> Ріст витрат на найману працю передусім свідчить про поступове зміцнення селянських господарств» [12, с. 249].

Посади у різних державних інститутах влади на місцях та вищих адміністративних органах почали обіймати фахівці у галузі сільського господарства, а не партійці, які не мали належної для управління фахової підготовки і практичного досвіду. У цей період навіть кадровий склад органів державної влади у сільському господарстві на всіх рівнях формувався за фахом, а не за партійною приналежністю. У 1927 р. 90% сільських рад і 75% голів цих рад були безпартійними;

районні виконкоми наполовину склалися з членів партії і наполовину з безпартійних [6, с. 369]. Центральні економічні, наукові сільськогосподарські інститути державного управління також були укомплектовані фахівцями, а не партійцями. У результаті такого посилення в українських державних інститутах безпартійних працівників, які мали фахову освіту і український національний патріотизм, виникла загрозлива для більшовицької верхівки ситуація, оскільки у партійному керівництві УРСР істотно зміцнили свої позиції представники української інтелектуальної еліти. Така тенденція зміни соціальної структури – формування сільської буржуазії, присутність її у місцевих інститутах державної влади призвела до того, що політичні рішення більшовицької партії в адміністративному управлінні сільським господарством практично не бралися до уваги, оскільки вони були некваліфіковані і не сприяли їх закріпленню у нормативну базу через загрози зниження сільськогосподарського виробництва.

Й.В. Сталін почав нищити рештки влади рад, які, як головні органи народного представництва, ще відігравали певну роль і запобігали абсолютному правлінню партійної ієрархії. Спочатку він «підважив народні ради, зміцнюючи в них більшовицькі осередки, виключно з-поміж яких призначалися вищі функціонери до центральних комітетів. До 1930 р. останні залишки колишніх громадських інституцій зникли і були заміщені жорстко централізованою партійною бюрократією, чії русифікаторські нахили не дуже відрізнялися від устремлінь царського режиму». Потім більшовицький уряд розпочав ліквідацію класів, почавши з таких, що мали якусь власність, – нового середнього класу у містах і селянства [6, с. 369].

Реформування земельних відносин в Україні відбувалось безперервно і розробка та реалізація нормативно-правової бази спочатку здійснювалася інститутами державної влади, а не партійними організаціями. Так, V Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив постанову «Про закріплення користування землею» [13, с. 110–111]. Широке коло питань забезпечення трудового землекористування регулювала постанова сесії ВУЦВК «Основний закон про трудове землекористування» [14], положення якого були включені до Земельного кодексу УСРР. Земельний кодекс складався з чотирьох частин: «Про трудове землекористування», «Про міські землі», «Про державне земельне майно», «Про землеустрій та переселення» [15]. Право на користування землею могло бути здійснене землекористувачем лише у складі земельної громади. У зв'язку з цим Кодекс докладно визначав склад земельної громади, її права та обов'язки, органи управління. Статтею 42 визначено, що «окрім існуючих земельних громад, за громади визнаються ще й сільськогосподарські комуні та артїлі, а також добровільні об'єднання окремих дворів або сукупності дворів, що відокремлені від колишніх громад». Громада була тією формою об'єднання селян, яка полегшувала органам держави контроль і керівництво сільським господарством.

Земельний кодекс УСРР надалі зазнавав змін. 27 червня 1927 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР прийняли постанову «Про зміну і доповнення Земельного кодексу УСРР» [16]. Ці зміни і доповнення були настільки значними, що означали, по суті, прийняття ЗК УСРР у новій редакції [17, с. 530]. Вони, зокрема, стосувалися розширення прав сільських рад у галузі керівництва сільським господарством, трудової оренди землі, підсобної найманої праці у трудових сільських господарствах, прав і обов'язків земельних громад, нагляду за їхньою діяльністю, порядку провадження справ про землеустрій.

У другій половині 20-х рр., в умовах розширення компетенції союзних державних органів, в Україні почали діяти загальносоюзні акти у галузі земельного права, зокрема «Загальні начала землекористування і землеустрою», прийняті ЦВК СРСР 15 грудня 1928 р. [18]. Статтею 4 цього нормативного акту створюються засади для розширення колективізації й обмеження прав найзаможнішого прошарку селянства («куркулів»).

Порядок розкуркулення розробила у січні 1930 р. спеціальна комісія під керівництвом В. Молотова. Результати її роботи були втілені у постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». За цією постановою господарства, які підлягали ліквідації, поділялися на три категорії: 1) «учасники й організатори антирадянських виступів і терористичних актів», які відповідно до рішень судових органів мали бути ізольовані у в'язницях і таборах; 2) ті, хто «здійснював менш активний опір кампанії розкуркулення»; їх разом з родинами висіляли у північні райони країни; 3) розкуркулені, які не чинили опору, одержували зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів. Визначення категорій за допомогою судових органів не додавало правосудності цьому документу, адже у ньому наводилася кількість селянських господарств, запланованих до включення в першу (52 тис.) та другу (112 тис.) категорії. Інакше кажучи, заздалегідь визначалося, скільки селян і в яких саме формах чинитимуть опір майбутній кампанії розкуркулення. Списки «кур-

кулів» з поділом на категорії мали складатися за постановою наймитсько-бідняцьких зборів або сільських сходів і затверджуватися райвиконкомом [19, с. 227].

Необхідно відзначити, що штучно витворений партійно-пропагандистською системою жупел «куркульства» почав уособлювати майже відвертого ворога радянського ладу. Про антиселянську спрямованість цього ідеологічного витвору яскраво свідчить те, що з метою тримати у напрузі не лише селян-фермерів, але і будь-якого українського селянина, владою було сконструйовано ще один, вже відверто терористичний щодо селянства жупел, – «підкуркульника», яким вона могла затаврувати кожного, хто наслідуювався подати голос проти антинародної політики насильницької колективізації [11, с. 29].

У період з 1928 до 1931 рр. було конфісковано близько 200 тис. куркульських господарств, а їх майно передано у суспільні фонди колгоспів. У цей час величезну кількість родин переселили в інші райони СРСР (Сибір, Казахстан). За непевними даними, кількість осіб, які в ході «розкуркулення» підпали під категорію переселенців, сягає 1,5 млн. чоловік [20, с. 7]. У Черчилль повідомив зі слів Й.В. Сталіна, що під час колективізації загинуло близько 10 млн. селян. О. Солженіцин вважає, що селян загинуло не менше 15–17 млн. За іншими оцінками, всього втрати склали 20 млн., «причому цифра ця неймовірно занижена» [21, с. 369–370]. З названих 20 млн. чоловік до 10 млн. припадає на Україну.

Головний трагічний результат колективізації, після загибелі мільйонів людей, на думку М.Ф. Юрія, – не катастрофічний удар, завданий сільському господарству, що перевищував шкоду від майбутньої Другої світової війни, але передусім кристалізація архаїчних форм праці, що стало могутньою перешкодою на шляху прогресивних інновацій [1, с. 219–220]. Як кріпак мусив певну кількість днів у тиждень працювати на поміщика, так кожний колгоспник упродовж року мусив у колгоспі відробити «трудодні», при цьому мінімум трудоднів щоразу збільшувався. Стосовно оплати праці, то «за дореволюційною вартістю грошей річний заробіток колгоспника дорівнював двомісячному заробітку наймита, який мав ще до того харчування від господаря» [4, с. 326]. Середня норма селянського споживання, – 180–200 кг на рік, – наближається до визнаної всіма, більшовиками теж, голодової норми в 165 кг. Враховуючи, що від четвертої частини і до половини всіх колгоспів видавали нижче середньої норми оплати трудодня, то селянство забезпечувалось хлібом нижче голодової норми [4, с. 296]. Праця перетворилася на обов'язок селянина без будь-яких прав на її компенсацію, «праця в колгоспі за цим своїм характером мало чим відрізнялася від праці в'язнів у концентраційних таборах» [4, с. 307].

В Україні у 1935 р. рівень колективізації досяг 91,3% [22, с. 313]. І тепер тоталітарна держава прагнула взяти з колгоспів якомога більше сільськогосподарської продукції, вилучити її майже безкоштовно. На виконання цього завдання і спрямовувався розвиток колгоспного і земельного законодавства. Конституція 1936 р., «завіса з ліберальних фраз і обіцянок, що затуляє гільйотину», знаменувала завершення революційного періоду і початок колосальної чистки, яка майже за два роки ліквідувала тодішнє керівництво і стерла всі сліди нормального життя й економічної відбудови, що залишилися після ліквідації куркулів і примусової колективізації сільського населення [6, с. 445].

Сталінський тоталітаризм у реформуванні земельних відносин в Україні істотно не відрізняється від московського самодержавства, адже колгоспник став, по суті, кріпаком. Права колгоспників були значно обмежені: селяни не мали навіть паспортів і не мали права залишати місце свого постійного проживання. Навколо сіл до квітня 1932 р. діяли т. зв. «заслонні загони» з військ НКВС, а на залізницях була організована патрульна служба у посиленому режимі. Скасування права власності на землю і обов'язок працювати на відібраній землі засвідчили повернення кріпацтва, «панщини». Створена у ході колективізації така верства, як колгоспник, є категорією не стільки соціальною, скільки імперською. Небезпека, у розумінні більшовицького керівництва, полягала в тому, що «доки селянин живе приватно-індивідуальним принципом, він має глибоке національне коріння» [2, с. 492].

Більшовизм – витвір російської самодержавної культури і ментальності. М. Бердяєв стверджує, що «більшовизм є третім явищем російської великодержавності, російського імперіалізму, – першим явищем було Московське царство, другим – Петровська імперія» [23, с. 89–90]. Проте, на відміну від російського самодержавства, яке ще за часів Петра I у кадровому відношенні було малоосвіченим, сталінське оточення спочатку було досить високоінтелектуальне; у середовищі партійного керівництва відбувались дискусії щодо шляхів розбудови радянської держави. Концепція Л. Троцького, висунута на XIV з'їзді (1926 р.), коли було проголошено курс на індустріалізацію, полягала у форсованому розвитку промисловості за кошт сільських резервів з

метою наздогнати високо розвинуті держави світу в економічній і військово-стратегічній потужностях. М. Бухарін вважав, що індустріалізацію необхідно проводити обережно і збалансовано, спираючись на поступове поліпшення матеріального становища селян; сталінську політику він називав «військово-феодальною експлуатацією селянства» [7, с. 125]. Прагнувши посилити свою владу, Й.В. Сталін особисто займався добором і переміщенням кадрів всередині партійно-чиновницького апарату. Поступово провідні ланки у системі управління посіли сталінські висуванці, від яких вимагалось беззастережне виконання партійних рішень та покірливість перед начальством. Для таких людей, як вказував М. Бухарін, «терор став нормою життя, а безумовне виконання будь-якого наказу згори – високою чеснотою» [7, с. 140]. Почалося винищення насамперед тих, хто був здатний поставити під сумнів правильність політичного курсу партії і виступити проти нього.

Й.В. Сталін взяв курс на «форсовану» колективізацію. Перенесення основного тягаря на сільське господарство кваліфікувалось як творчі підходи у дієвому використанні внутрішніх резервів, стратегія самозабезпечення. Колективізація, за оцінками М.Ф. Юрія, стала повторенням вторгнення зовнішніх сил у селянське життя, але у значно важчих умовах, ускладнених розколом, масовим побиттям «ворогів» зрівняльності, ростом різного роду потреб, що стимулюють спроби модернізації [1, с. 219].

Висновки. Сталінський план соціалізації земельних відносин у формі колгоспів і радгоспів засвідчив, що, по-перше, було обрано вектор подальшого розвитку земельних відносин за взірцем російської самодержавної правової культури з її інститутом кріпацтва. Згідно з висновками багатьох дослідників, колгоспи стали осередком для експлуатації селян шляхом вилучення виробленої продукції для індустріалізації СРСР та нарощення військової сили. У такий спосіб селянин став практично закріпачений партійно-військовою феодальною верствою, а промисловість набула статусу партійно-державного капіталізму. По-друге, здобутки приватновласницького сільського господарювання в Україні 20-х рр. засвідчили про європейський цивілізаційний вибір правового регулювання земельних відносин, що тісно пов'язаний з громадським самоврядуванням. Сталінська політика розбудови колгоспів зруйнувала не лише приватновласницьку земельні відносини та їх суб'єкта – сільську громаду, але й традиційну культуру сільського господарювання. По-третє, для придушення спротиву, який цілком закономірно виник в українському селянстві внаслідок колективізації, Й.В. Сталін використав три взаємопов'язані інституції: ідеологію, партійні осередки і державні сили примусу (НКВС, прокуратура, судова система, в т.ч. «трійки»). Розкуркулення, яке передбачало фізичне винищення і переселення найзаможнішого прошарку селянства, і голодомор завершили переведення сільського господарства України на колоніальний стан та засвідчили політику геноциду більшовицького уряду проти української нації.

Список використаних джерел:

1. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України / М.Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2003. – 738 с.
2. Кафарський В.І. Комунізм і український національно-визвольний рух / В.І. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 832 с.
3. Мороз В. Голод 33-го року й українізація: паралелі і взаємозалежності / В. Мороз // Державність. – 1993. – № 2.
4. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К.С. Кононенко. – Мюнхен : Український технічно-господарський інститут, 1965. – 535 с.
5. Леонтьев А. Советский метод индустриализации / А. Леонтьев. – М. : Правда, 1946. – 40 с.
6. Арендт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. – 2-е вид. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.
7. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення : у 4-х т. / [М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.І. Власов, В.М. Костев та ін.]. – Т. I. : Землеробство України: від праслов'ян через події XIX і XX століть до наших днів. – К. : Аграрна наука, 2005. – 280 с.
8. Калініченко В.В. Будова земельної громади Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В.В. Калініченко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2012. – №1006. – С. 32–41.
9. Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час / С.С. Діброва ; Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
10. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930) / В. Васильєв, В. Лінн. – Вінниця : Логос, 1997. – 536 с.

11. Лазуренко В.Н. Радянське фермерство як альтернатива сталінській колективізації / В.Н. Лазуренко // Чорноморський літопис. – 2013. – Вип. 7. – С. 24–31.
12. Десятніков О.В. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу / О.В. Десятніков // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 247–250.
13. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. 1917–1936 г.г. : сб. док. : в 3-х т. / Ин-т права Акад. наук СССР ; гл. ред. М.П. Георгадзе ; ред. Ф.И. Калинычев [и др.]. – Т. II : Съезды Советов советских социалистических республик : сб. док. 1917–1922 г.г. / сост. Д.А. Гайдуков [и др.]. – М. : Юрид. лит., 1960. – 616 с.
14. СУ УСРР. – 1922. – № 26. – Ст. 388.
15. СУ УССР. – 1922. – № 51. – Ст. 750.
16. ЗУ УСРР. – 1927. – № 40–41. – Ст. 180.
17. Історія держави і права Української РСР : у 2 т. / Б.М. Бабій, А.П. Таранов, В.М. Терлецький. – Т.1: 1917–1937 рр. – К. : Наук. думка, 1967. – 674 с.
18. СЗ ССРСР. – 1928. – № 69. – Ст. 641, 642.
19. Історія України: нове бачення : у 2 т. / [В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін.] ; заг. ред., вступ. ст. В.А. Смолій // Інститут історії України НАН України. – Т. 2. – К. : Україна, 1996. – 494 с.
20. Копотієнко І. Злочин заради «життєвого простору» / І. Копотієнко. – Дніпропетровськ, 1993. – 16 с.
21. Конквест Р. Большой террор / Роберт Конквест ; пер. Л. Владимиров. – Рига : Ракст-ниекс, 1991. – Т. 2. – 430 с.
22. Історія держави і права України : [підручник] : у 2 т. / [В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка // Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Т. 2. – К. : Ін Юре, 2003. – 578 с.
23. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – Париж : YMCA-Press, 1955. – 159 с.